

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ТА КНИЖКОВИХ ФОНДІВ

УДК 930.2[094+393](477-2)"15/16"

DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.27.005>

Наталія Олексіївна Білоус,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії України середніх віків та раннього нового часу
Інституту історії України,
Національна академія наук України
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-6036-3204
e-mail: bilousnat@ukr.net

ТЕСТАМЕНТИ ВОЛИНСЬКИХ ГОРОДЯН КІНЦЯ XVI–XVII ст.: СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ ТА МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ

Мета статті – проаналізувати структуру (формуляр) тестаментів волинських городян та дослідити деякі мовні особливості письма цих актів приватноправового характеру кінця XVI–XVII ст. **Методологія дослідження:** з урахуванням міждисциплінарного підходу використано методи дипломатичного аналізу, зовнішньої та внутрішньої критики історичних джерел. **Наукова новизна:** вперше здійснено структурний аналіз текстів неопублікованих 170-ти тестаментів мешканців міст Волині, вписаних до волинських міських і ґродських книг кінця XVI–XVII ст., та розкрито деякі мовні особливості письма цих актів. **Висновки.** Формуляр волинських тестаментів містить усі основні клаузули, характерні для такого типу документів ранньомодерного часу. Щодо структури вони майже не відрізняються від усталеного раніше в Короні Польській і Великому князівстві Литовському формуляра, за винятком вступних формул, коли іноді оминались інвокація й аренга, а також прикінцевих. Складніший формуляр мали тестаменти жителів Олики, де була добре розвинутою міська канцелярія. Очевидно, що більшість розпоряджень останньої волі виголошувались усно перед міськими урядниками і писарем, який надавав цим висловленням писемного характеру, вписуючи вербальну оповідь у канцелярський текстовий шаблон. Укладачі тестаментів записували усталені на той час формули, іноді привносили в них свої міркування з приводу обставин і причин смерті, а також особисті рефлексії заповідача. Типові кліше, вироблені в тогочасних канцеляріях, залишалися чинними до початку XVIII ст. У той же час порівняльний аналіз волинських міщанських тестаментів засвідчує наявність у них емоційної риторики, діалогів, іноді – докладного опису майна, що не було притаманне тестаментам західних регіонів Речі Посполитої, які мали формалізований характер і наслідували новітні європейські

традиції оформлення таких актів. Мовний аналіз тестаментів волинських городян засвідчує наявність численних українізмів у польськомовних текстах.

Ключові слова: тестамент, тестатори, формуляр, клаузули, міська канцелярія, мешканці міст, Волинь, XVII століття.

Актуальність теми дослідження. Акти останньої волі, або тестаменти, людей ранньомодерного часу – розпорядження щодо душі й поховання тіла, розподілу майна між спадкоємцями, сплати боргів тощо – носії цінної інформації для дослідження багатьох аспектів функціонування суспільства. Тестаменти городян міст Волинського воєводства відзначаються докладністю, містять чимало даних про майновий стан тестаторів, їхню релігійність/побожність, віддзеркалюють емоційний стан і долі людей, демонструють особистісний аспект, відчуття страху і турботу в переддень смерті за стан своєї душі та долю дітей і близьких, зрештою є важливими джерелами для розуміння ментальності людей ранньомодерного часу і вивчення фунеральної культури українського ранньомодерного суспільства. Джерельною основою нашого дослідження стали тексти неопублікованих 170-ти тестаментів мешканців міст Волині, вписаних до міських і гродських книг кінця XVI–XVII ст. [1, с. 8–11], які досі не введені до наукового обігу.

Аналіз досліджень і публікацій. Польські дослідники відзначають важливість дипломатичного аналізу тестаментів задля їх коректного використання, виявлення характерних рис і регіональних особливостей, узагальненої картини та головних ідеологем змісту цих документів [2, с. 217–233; 3, с. 3–25; 4; 5, с. 99–109]. Українські дослідники під цим кутом зору зосереджували увагу переважно на тестаментах львівської шляхти і міщан [6; 7, с. 449–467] та козацької старшини доби Гетьманщини [8, с. 54–59; 9, с. 369–374; 10, с. 147–165]. Тексти тестаментів жителів волинських міст ранньомодерного часу досі не залучені до наукового обігу і не аналізувалися в українській історіографії [11, с. 213–243].

Мета даної статті – проаналізувати структуру (формуляр) тестаментів волинських городян та дослідити деякі мовні особливості письма цих актів приватноправового характеру, що сприятиме вивченню фунеральної спадщини українських міст ранньомодерного часу.

Виклад основного матеріалу. Протягом XVI–XVII ст. стрімко зростала роль тестаментування в суспільному житті всієї Речі Посполитої, і українські міста не були тому винятком. Акти останньої волі укладалися на прохання міщан, оформлялись у формі нотаріального інструменту, могли бути приватним документом, написаним власноруч чи на прохання приватним нотарієм (писцем), або оформлялися представниками міської ради чи лави. Усі розпорядження останньої волі набували юридичної сили після запису до міських чи консисторських книг або духовного суду. У більших містах закладалися спеціальні книги те-

стаментів – *Libri testamentorum, Protocolla testamentorum, Testamentbücher* [12, s. 198], однак у містах Волині ці акти вписувались у поточні міські (радецькі чи війтівсько-лавничі) книги.

Аналіз текстів тестаментів ранньомодерного часу з теренів Корони Польської та Великого князівства Литовського засвідчує подібність формуляру, початки якого сягають середньовічного латинського і руського документа [13, s. 99]. Відомі такі основні його елементи: початковий протокол, що складався з *invocatio, intitulatio*; основна частина – *dispositio, corroboratio*; кінцевий протокол – *subscriptio, datum*.

Тестаменти здебільшого укладали згідно з шаблоном, усталеним у канцелярії міста, де його оформляли. Саме шаблон надавав документові статус офіційного юридичного акту. В міських канцеляріях Речі Посполитої орієнтувалися на основну (базову) «форму тестаменту», подану краківським правником Бартоломеєм Гроїцьким у збірнику «Титули маґдебурзького права...»:

«Сталося перед гайним судом у п'ятницю після свята Св. Варфоломея 1566 р. у будинку N., що знаходився поміж будинками NN.

Перед тим судом славетний міщанин N., хворий на тілі, але при здоровому розумі, добре подумавши, порадившись зі своїми приятелями, вчинив такий тестамент щодо своєї маєтності й оголосив свою останню волю:

Спершу своїй милій дружині N., зважаючи на її вірність, доброзичливість та послуги щодо нього, віддав 1000 зол. в монеті, що їй записав на маєтку N., або записав готівкою. Крім того, віддав їй увесь домашній інвентар, клейноди, посуд з цину та іншого матеріалу, до того ж усі без винятку шати, якими б вона вільно розпоряджалась, ні перед ким не звітуючи і не списуючи інвентар.

На будівництво шпиталю N. віддав N. суму. На поховання, сплату боргів, слугам (челядникам) виділив N. грошей. Усі інші рухомі і нерухомі маєтності залишив порівну своїм синам, яких визначив спадкоємцями, наказуючи їм виконати останню волю після його смерті.

Утім залишив за собою право скасувати або змінити свою останню волю у будь-який час, коли забажає.

Цей тестамент підтверджено, якщо він не суперечить посполитому праву і міським ухвалам» [14, s. 190–191].

У всіх тогочасних міських канцеляріях користувалися подібними шаблонами при написанні цих актів. Щоправда, їхня форма часто залежала від уподобань судового писаря. Якщо один і той самий урядник вписував до книг кілька тестаментів протягом короткого часу, формули записів виглядали подібними [13, s. 80, 98]. Як зауважив польський історик-мовознавець Юзеф Косьц, ці акти мають структурну та стилістичну основи, в яких усталилися типові для тестаментного запису конвенції. З прагматичної точки зору, вони були насамперед декларативними та директивними актами, тобто після смерті тестатора мали

впорядкувати всі майнові й родинні справи згідно з його розпорядженнями. Найважливішою стилістичною особливістю тестаментних записів була їхня шаблонність, що виражалася в повторюваних композиційних структурах та усталених текстових формулах, характерних для урядового письма [5, s. 108].

Формуляр волинських тестаментів містить усі основні клаузули, такі як: *інвокація, інтитуляція, аренда, диспозиція, корборація, санкція, дата, субскрипція*. Тож щодо структури вони майже не відрізняються від усталеного в Короні Польській і Великому князівстві Литовському формуляра за винятками вступних формул, коли опускались інвокація й аренда, іноді – прикінцевих. Деякі тестаменти обмежуються тільки диспозиціями щодо майна або мають усі складові формуляра, але скорочені. У коротких заповітах малозаможних міщан одразу після актикаційної формули наступала майнова диспозиція, а потім *реляція* (зізнання) урядників, що були присутні при укладанні акту останньої волі [15, k. 22, 74].

Вписи тестаментів у міських книгах зазвичай починаються з дати і титулу документа, який виразно відділяється від самого тексту. Тут вписували соціальний статус тестатора, професійний фах (якщо він мав такий), далі – актикаційну формулу, де називались особи, присутні при укладанні тестаменту. При записуванні дати канцеляристи послуговувалися церковним календарем. В олицькій канцелярії дату фіксували винятково латинською мовою, в ковельській – латинською і польською, в інших містах – польською і руською. Канцелярський протокол, наведений Б. Гроїцьким, використовували у своїй практиці олицькі канцеляристи, додаючи його до оригінальної частини самого акту останньої волі.

Після того записували *інвокацію* (звернення до Бога і вищих сил), часто такого змісту: «В ыме Панское Амин. Станся воля Божая, Во имя Бога всемогущого, в Троицы неразделне единого ѿтца и Сына, и Светого Духа ку вечной памяти стан ся. Аминь», «Во имя Ѡтца всемогущого сотворытеля неба и зѣмли и Сына его единородного Исуса Хрста П̄на Ѡткупителя н̄шого и Духа С̄втого. Аминь», «Во имя Ѡтца и Сына, и Светого Духа, ку вечной памяти тоє речы. Аминь», «W imię Przenajświętszej Trójcy, Ojca i Syna i Ducha Świętego» або «w imię Ojca i Syna, Ducha Świętego. Amen». У тестаментх міщан-католиків зустрічаються також розбудовані інвокації, наприклад: «W imię Trójcy Przenajświętszej, Ojca i Syna, i Ducha Świętego, który stworzył niebo i ziemię, tak widome rzeczy, jako i niewidome, w którego dyspositii wszystkie stworzone rzeczy, dni i lata wieku ludzkiego pomierzone, gdyż żaden który tylko żyje od śmierci być [wolny] nie może» (Валентин Шкляр, 19 III 1649) [16, арк. 40 зв.]. Інвокація відсутня в тестаментх, записаних зі слів третіх осіб.

В *intitulatio* подавались ім'я тестатора, його соціальний статус, іноді згадувались уряди, які він посідав. Більшість текстів починає формула, яка стверджує його осудність. Дослідники відзначають, що задовільний психічний стан тестато-

ра був однією з необхідних умов правової чинності тестаменту. Через те, що більшість передсмертних записів оформлялися на схилі віку, в документах натрапляємо на послідовні згадки з переконаннями задовільного психічного здоров'я, що, однак, супроводжувалося «хворобою тіла». Так, шляхтич Мартин Приборський у своєму тестаменті (24 XII 1592) стверджував:

«Я, рабъ божию Мартин Приборский, будучи *от* Бга Створителя хоробою *обложоною* навежон, а розумеючи то, иж каждому человеку на свете мешкающему ничего певнейшого не есть над смертъ. И я на себе в той хоробе сподеваючи, а будучи еще в добром розуме и целои памяти, не будучи ни *от* кого и ничим прымушон ани намовен, *одно сам* по доброй воли своеи, *росправуючи* за живота своего дом и всю маетность свою. И для ведомости по животе моемъ кому того будетъ потреба, чиню сес мои тестаментъ» [17, арк. 5–5 зв.].

Міщанин Яків Ласкович з Милянович у своєму заповіті (18 VIII 1650) теж наголошує на задовільному психічному здоров'ї під час передсмертної сповіді в такий спосіб:

«Я, рабъ Бжию Яков Ласкович, мещанин милянковский, будучи *от* Гда Бга хоробою *обложоною*, але еще за млстю Бжею розуму зуполного и сумения досконалого, хотячи убозтво свое розпровадити абы по смерти жадной турбации не было. Ужилем *отца* своего духовного *Унисиѳора*, *отца* покровского, котори мене исповеди ментальной выслушал и сакраментом стым запечатал» [18, арк. 168].

Наступна клаузула – *аренга* (лат. *arenga*) – обґрунтування необхідності написання тестаменту. Приводом до цього була крихкість людського життя і загальна невідворотність смерті. Дослідники відзначають відсутність у міщанських тестаментах розбудованої релігійної частини, без якої не оформлялися шляхетські тестаменти тієї доби. Загалом роздуми/рефлексії про смерть і потойбічне життя рідко записувались у міщанських тестаментах, особливо це стосувалося жителів маленьких містечок, які навряд чи переймалися такими екзистенційними поняттями. Виняток становлять тестаменти міщан-католиків, духовних осіб і шляхти, де ця частина більш розбудована. Такі роздуми з елементами християнської проповіді містяться, закономірно, в тестаментах духовних осіб, зокрема православного священика П'ятницької церкви з м. Володимир Малофія Івановича (15 I 1585):

«Я, рабъ божию Малофеи Иванович, пол церкви Заложенья Светое Пятницы у Володимеры на передместе Запятницким, будучи чоловѣкомъ в лѣтехъ зешлым и на здоровью уломнымъ, и памятаючи на час смертныи, иж каждому человеку на светъ новороженому и на нем мешкающему ничего не есть певнейшого над смертъ. А иж по смерти всякие sprawy людские за часу

живота писмом не утвержонные с памяти людское сплывают и в забыте приходят. Прото кождый хрестянский почтивый человек на пришлые а потомные часы на писме по себе заставует, которые на вечные часы тривают и держаны бывають» [19, арк. 32].

Луцька шляхтянка Ядвіга Кривецька залишила такі міркування у своєму заповіті (27 II 1587):

«Я, Якубовая Соколницкая Ядвикга Кривецкая, помнечи на то уставичне, иж на свете каждому члвку ничого певнеишого не есть, только променене живота с того света дочасного до фалы а королевства небеского векуистого, а час за преизрнемь Божиим смертельныи, ω котором жадень человекъ ведати не может, кгдаж то сам Пан Богъ волен бозства своего насветшого, заставивъши волею своею свтою ωзнаимити и на кождый час и годину ку таковому доконченью живота своего каждому готовому быти розказати рачиль» [20, арк. 99].

Ідея марноти людського життя й усього земного (лат. Vanitas vanitatum), що походила з Книги Еклезіаста (або Проповідника) Старого Завіту, була популярною в XVII ст. Земне буття часто означало марноту й мізерність, у кінці життя на всіх людей чекала смерть, єдина надія покладалася на спасіння душі. Роздуми з приводу крихкості людського життя і невідворотності смерті присутні в теста-ментах деяких міщан Ковеля, зокрема Івана Козловського (27 VII 1678):

«Ja, Iwan Kozłowski, będąc chorobą od P[ana] Boga nawiedziony, jednak na umyśle zdrowy, widząc tego świata wielką odmianę i pomniąc na surowy dekret Stwórcę mego, który na Adama, pierwszego rodzica rodzaju ludzkiego wydał, że żaden człowiek tu na tym mizernym padole świata tego żyjąc, nieuchronnie umierać musi, jako i sam Zbawiciel nasz powiedział: "człowiecze z ziemięś wyszedł i w ziemię się obróćisz"» [21, арк. 178].

У зарубіжній історіографії побутує думка про те, що подібні формули в теста-ментах не можуть використовуватися для досліджень над релігійністю то-гочасних людей, оскільки вони були лише сформалізованими конвенціональ-ними прикрасами (також і для самих тестаторів), тому ці акти варто залучати винятково для дослідження власності (майна) [22, р. 26; 12, s. 194]. Протилеж-ної думки дотримується Божена Попьолек, досліджуючи ментальність теста-торів, які, на її думку, на порозі життя і смерті були схильні до глибокого песи-мізму, роздумів про мізерність світу і переймалися пошуками шляхів до свого Спасителя [23, s. 43–44]. Попри клішований характер процитованих фрагментів, немає сумніву, що волинські міщани справді глибоко переживали написане. Згадані сюжети містилися в щонедільних церковних проповідях, учительних евангеліях, зображались у сценах Страшного суду в церквах. Мотиви страж-дань, гріхів, раю і пекла були популярними в XVII ст. [24, с. 114–135; 25, s. 591–595; 26; 27, с. 31–33, 47–48; 28, р. 253–284; 29, s. 287–302; 30, s. 272–295].

Після арени записувалася *промульгація* (лат. promulgatio) – оголошення про останню волю і доведення її до відома: «такъ тымъ писмомъ остатнею волею моею ознамую и ку ведомости привожу» [31, арк. 675], «oświadczył i oznajmił ostatnią wolą swoją w te słowa» [32, k. 24], «zeznam i do wiadomości każdemu, кому tego wiedzieć potrzeba donoszę» [33, арк. 1647], «Чиню явно и визнаваю сим моим тастаменътом и записом вечистым остатнею волею своею» [34, арк. 163].

Вступні формули канцеляристи нерідко опускали при оформленні заповітів убогих міщанок (не зважаючи на віровизнання), що, зокрема, видно на прикладі акту останньої волі шпитальної бабки Марини з олицького шпиталю Св. Хреста [35, арк. 13]. Така ж практика була притаманна для канцелярій малих містечок Волині, де, незалежно від рівня заможності тестаторів, нерідко опускалися вступні формули (у т. ч. протокольні, наведені Б. Гроїцьким) і записувалася майнова диспозиція, що добре видно на прикладі тестаменту заможної міщанки Овдоті Кайданихи з містечка Козлин [36, к. 22].

Власне розпорядження тестатора розпочинала *диспозиція, що стосувалася душі і поховання тіла*. Душу, яка покидала тіло після смерті, «передавали в руки Богу», а «грішне тіло» – землі, яке мало бути поховане згідно із християнським звичаєм. Так, наприклад, розпорядилася луцька православна міщанка Пелагія Іванівна Обуховая:

«Напервѣи, кгда Гсдь Богъ духа моего з грешного тела моего до фалы своеѣ озметъ, поручаючи его светои млсти, а тело мое грешное землѣ, котороѣ маеть быти поховано через их млт презвитеровъ капитулы луцкоѣ церкви соборноѣ Светого Иѡанна Богослова при церкви Светого Миколы порядѣкомъ хрестіансьскимъ ведлѣ воли и повинности ихъ млсти» [31, арк. 675 зв.].

Важливе місце в тестаментах належало розпорядженням, що стосувалися поховання тіла: записи «на відправу» тіла, молитви за упокій душі, виділення коштів церковним інституціям на благодійність (легати), роздача милостині убогим (ялмужна). На такі цілі відписували певні суми готівкою або наказували продати частину рухомих речей [37, s. 187–204].

Друга частина диспозиції – прагматичніша і важливіша для мешканців міст – стосувалася майнових справ. Майже в усіх текстах згадано житлові будинки, в окремих випадках ідеться про господарські споруди (хліви, клуні, пекарні, броварні, солодовні). Більшість міщан були власниками нерухомості, що знаходилася поблизу міста: сіножаті, поля, сади, городи тощо.

З типових рухомих речей найчастіше згадуються частини гардеробу й тканини. З тестаментів довідуємося про назви окремих частин одягу, його колір, матеріал, з якого він був пошитий. Найбільше даних про одяг містять тестаменти олицьких міщан. Але не завжди міщани згадували про нього, що може свідчити про другорядність цих речей для волинян, зокрема у другій половині XVII ст.

Важливе місце відводилося клейнодам – золотим персням, сигнетам, срібним гудзикам і посуду, коштовним поясам, різним жіночим прикрасам. Звісно, такі речі згадувалися переважно в заповітах заможних городян.

Епізодично йдеться про зброю, меблі, книги, посуд, постіль. Загалом про рухомі речі інформації менше, ніж про нерухомість. Як видно з тестаментів, рухомі речі посідали другорядне місце й переходили у спадок разом з нерухомістю. Так, наприклад, записуючи дружині будинок із ґрунтом, виживський міщанин Левко Демкович зазначив, що відписує їй усі «дробязки, шати, фанти от мала і до веля» [34, арк. 163–163 зв.]. Серед рухомих речей волинських городян найчастіше згадуються одяг (новий і вживаний) та домашня худоба (іноді зазначають її масть, колір, кількість). У домашньому господарстві найбільше було овець.

Купці заповідали своїм нащадкам крамні речі (товар, який можна було пізніше продати), а ремісники – знаряддя праці. У випадку відсутності спадкоємців чоловічої статі ці речі переходили дружинам і дочкам. Так, наприклад, олицький мічник Григорій залишив своїй єдиній дочці Парасковії все приладдя для виробництва білої клинкової зброї [38, арк. 48]. Кушніри заповідали шкіри різної якості, кожухи.

Акти останньої волі волинських городян відтворюють складні конфігурації розподілу майна між спадкоємцями і засвідчують поєднання в повсякденному житті права, звичаю та емоційної риторики, що яскраво відображено в діалогах, вписаних у тексти тестаментів. Зауважимо, що ці джерела загалом рідко описують суперечки в родині й у більшості випадків демонструють зразковий спосіб родинного життя. Вони укладалися не тільки з метою фіксації реального майнового стану родини, а й мали на меті знизити ризик можливих конфліктів серед спадкоємців [39, с. 128–142].

Іноді наприкінці тестаментів вписували *санкцію* (*sanctio*) – погрози на адресу людей, які можуть порушити останню волю або спосіб її виконання, хоча, варто зауважити, в тестантах волинських городян вона зустрічається доволі рідко, що може свідчити про нечасті випадки порушення посмертних приписів. Типовими були такі записи: «A kto by miał ostatniej woli mojej temu testamentu przeczyć, takowy się koždy ma ze mną rozprawić na Straszny Sądzie przed Panem Bogiem» [40, арк. 32 зв.]; «Co jeśli by kto kolwiek ważył ten testament ostatniej woli mojej kasować, takowego kożdego pozywam na Sąd Boży straszliwy, który się ze mną rospirać będzie przed Maiestatem jego przenaświęszym» [40, арк. 157]. Дещо інакше ця формула записана в тестаменті рівненської міщанки Феськи Кондрихи: «A gdyby się kto ważył testament muj kasować albo przesondzać, takowego kożdego na Sond Pansky straszliwy generalny, tam się z nim sprawie» [41, арк. 156 зв.]. Левко Демкович з Миляннович зазначав: «А хто бы мѣль сес мой нинейший доброволный тастаментъ и запис вечистый мѣль касовати або на-

рушити, россудится со мною пред нелицемѣрным и правдивым судиею на Страшном суди Христовым» [42, арк. 165].

Після згаданих вище елементів формуляра вписувалася короборація (*corroboratio*), в якій підтверджувалися воля тестатора і присутність свідків. До будинку смертельно хворого луцького лавника Стефана Булгака прийшли два райці і два лавники [43, арк. 93]. Тестамент Томаша Ясінського засвідчили два райці – Ян Матвійович Косацький і Нестор Йовкович [43, арк. 17], а Криштофа Немиського – вікарій та писар луцької капітули Станіслав Лещинський, райця Йона Михайлович, війтівський писар Ян Томкович, возний Іван Городиський [43, арк. 32]. Заповіт міщанки Пелагії Іванівни, дружини небіжчика Якуба Обуха, засвідчили «люде зацние упрошоние» – луцький ґродський писар Сасин Русинович Берестецький, шляхтичі Петро Дубенецький, Гаврило Гуляницький, возний Ян Валецький [31, арк. 676]. Луцький аптекар Войтех Мстиславович запросив у свідки шляхтичів: Станіслава Лещинського, Матеуша Вишинського, Івана Виговського, Яна Кохана, Анджея Хоєцького [44, арк. 1415]. Угорська дослідниця Каталін Шенде звернула увагу на те, що міщани при обранні свідків зважали на їхній соціальний статус, який мав бути подібний або тотожний до статусу тестатора. Охоче обирали членів міської ради, хоча в надзвичайних випадках вистачало свідчень «двох учтивих і осілих» (тобто власників нерухомості в місті). У тестаментях багаторазово згадується про те, що свідки виконували свої функції на особливе прохання тестатора. Тим не менше, часта поява одних і тих самих осіб в якості свідків протягом одного року може означати те, що члени міської ради поділяли ці обов'язки поміж собою. Таким чином, заповідач мав менший вибір свідків, ніж могло видаватися, а на практиці цей вибір обмежував додатково його соціальний статус [45, s. 227]. Подібну практику в доборі свідків можемо спостерігати і на прикладі тестаментів волинських городян.

Екзекуторами (розпорядниками) актів останньої волі ставали переважно опікуни родини померлого, згадувані в тестаментях, серед яких могли бути і близькі родичі, члени міського уряду, іноді – ґродського і земського урядів, а також духовні особи. Аптекар Войтех Мстиславович, наприклад, просив бути опікунами його дружини і дочки достатньо відомих і впливових осіб: коронного перемиського і самбірського підскарбія Яна-Миколая Даниловича, луцького суфрагана і декана, олицького і тикотинського пробоща ксьондза Станіслава Лозу, луцького каноніка і пробоща фундації волинського воєводи князя Сангушка Бальтазара Тишку, луцького земського суддю Войтеха Станішевського [44, арк. 1414–1415]. Призначення екзекуторами майна та опікунами осіб з високим соціальним статусом свідчило про авторитет і соціальний престиж родини вмираючого. Вдова олицького віта Мартина Більця на ім'я Аполонія просила бути опікунами своїх дітей вікарія олицької колегіати ксьондза Анджея

Хромінського, доктора філософії Замойської академії і професора Олицького колегіуму Яна Бжозовського, а також бурмистра Олександра Бобровича, райцю Федора Куриловича і міського писаря Лукаша Гонщевського [38, арк. 188 зв.].

До останніх елементів формуляра належала касаційна клаузула – застереження тестатора щодо його права внесення змін, відкликання або касації за життя: «Warował też to sobie iż ieśliby go Pan Bóg do pierwszego zdrowia przyprowadził z tej choroby testament cassować, odmienić i poprawić aby to przy wolej i dispositioniej testatora zostawało» [46, арк. 38–38 зв.], «Ten testament zostawuję sobie wolne prawo jeślibym zdrów został z tej choroby zcassować i zepsować. A jeślibym też miał z wolej Boskiej umrzeć, tedy proszę aby w xięgach miejskich cale nie naruszony zostawał» [38, арк. 119]. Такі клаузули містять більшість тестаментів жителів Олики, натомість в інших досліджуваних містах їх практично не вживали. Наприкінці актів рівненських міщан у цій частині міститься прохання тестатора про непорушність останньої волі й неможливість її касації: «Proszę i napominam aby ten testament ostatniej woli mojej nie był kasowany i valor miał na wszelakim miejscu» [41, арк. 149 зв.], «Poftornie proszę i napominam aby ni w czym nie był kasowany i do xiąg miejskich rowieńskich był przyjęty i zapisany» [41, арк. 241].

Кінцевий протокол складався з *datum*, або інформації про дату і місце написання документа. Після цього ставився підпис, у деяких випадках – відбиток особистої печатки тестатора. Далі підписувалися свідки, іноді прикладаючи свої сигнети, що надавало правової чинності цим документам. Так, наприкінці заповіту володимирської міщанки Куниці Каплянки згадані поіменно всі свідки, які «печати свои приложили и руки свои, хто писати умель, подписали» [47, арк. 130 зв. – 131], що означає, що ці особи далеко не завжди були письменними і могли поставити свій підпис. Часто при цьому дописували: «рукою власною», польською мовою – «ręką swą», або вживали латинський відповідник – «manu propria», часто – у скороченому варіанті – «m. pr.».

У разі нездатності тестатора через хворобу поставити власний підпис («А подписать есми не мог при неспособности взроку ѿчю моихъ» [48, арк. 35 зв.]), запрошували когось зі свідків: «proszony ustnie oczewisto pieczętarz N.». Утім, у більшості випадків тестатори були неписьменними й усього лише ставили хрестики наприкінці акта. Серед неписьменних були й деякі міські урядники: сокольський війт Мартин Іршинський, наприклад, з цієї причини просив підписатися замість нього Антонія Жилича («Iż pan Marcin Irszyński pisać nie umie, na miejsce jego Anton Żylicz proszony pieczętarz od pana Marcina Irszyńskiego, wójta sokolskiego» [49, арк. 219]).

Тестамент мешканки Олики Маріанни Слоньчиної (15 XII 1661) містить усі вступні й прикінцеві формули, закінчується *corroboratio i datum*; його підписали: сама тестаторка, католицький священик Якуб Львович, нотарій олицької коле-

гіати Станіслав Казимир Сарневич, пан Павло Рабенський, пан Станіслав Шейновський і її чоловік Миколай Маринський [38, арк. 91–93 зв.]. Утім, більшість записів оформлялися згідно зі стандартним формуляром, опрацьованим у міській канцелярії, де опускалася кінцівка, тобто дата і підписи свідків, наприклад:

«Warował sobie tenże testator, iż jeśliby go P. Bóg do pierwszego zdrowia przypro-wadził, aby ten testament terazniejszy nic nie ważył, że jeśliby też zaś z tego świata jego zebrał, aby w ni w czym nie naruszony zostawał i do ksiąg miejskich był zapisany» [38, арк. 51–51 зв.].

Після запису тексту тестаменту дописували формулу, що засвідчувала запис до міських книг. У гродських канцеляріях здебільшого вживали стандартну фразу: «Которыи же то тестаментъ слово *om* слова до книг кгородских володимѣрскихъ естъ записанъ». У луцькій міській канцелярії залишали докладний запис, але, напевно, це залежало від статусу особи. Так, під текстом заповіту бурмистра Івана Солтана читаємо: «Которыи же то тестаментъ, за *o*чевисьтою прозбою, при добром баченью будучы, своєю, то естъ вышъ менованыи панъ Самоел Василевичъ, названы Солтанъ прозвиськом, бурмистръ прошълыи, а за принятѣмъ нашим урядовым, с початку ажъ до конца до книг справъ ратушъныхъ радецкихъ вечъныхъ мѣстскихъ луцкихъ ест уписан, с которых и сѣс выпис под печатю лавъничею ест выдан» [50, арк. 127 зв.]. А міські писарі Козлина до цього підходили спрощено: «И просил тен же Лукаш, абы сѣи дѣстаментъ записан был, которыи записан естъ» [36, к. 74]. В олицькій канцелярії, незалежно від статусу тестатора, часто вживали усталений латинський вираз: «*Quod cum memoriam solidado acticatum est*».

Із 170-ти проаналізованих текстів тестаментів волинських городян 17 (10 %) були укладені руською мовою (тобто староукраїнською), але переважна більшість – польською (тобто мовою тогочасних міських канцелярій). Виняток становлять міські книги кількох приватних містечок (Заславля, Козлина, Милянович і Вижви), написані руською мовою, а також кілька заповітів волинських міщан, віднайдених у волинських гродських і земських книгах, де діловодство традиційно провадилося руською мовою. Три тексти, початково написані руською мовою, були перекладені на польську при внесенні запису до урядових книг. Рідкісними були випадки власноручного укладання тестаментів. Так, у преамбулі заповіту олицького міщанина Івана Антиповича зазначалося, що він був написаний руською мовою і власною рукою тестатора: «*po rusku jego ręką własną pi-sany i podpisany*» (23 V 1658). Свідками у нього виступили два священики, двоє міщан і брат тестатора. Після його смерті дружина принесла тестамент до міського уряду з проханням вписати його до міських книг. Перекладений лавником Єронімом Танюкевичем на польську мову, текст був вписаний 6 вересня 1660 р., тобто через 1,5 року після укладення [38, арк. 46].

Варто додати, що міські писарі у волинських містах не завжди «справлялися» з перекладами на польську мову. У цих текстах часто присутні українські слова, транскрибовані польською. Так, у вищезгаданому тестаменті Івана Антиповича слово «дочка» (польс. córka) передано як «doczka»: «Marusi, doczce mojej», тоді як мало би бути: «Marusi, córce mojej». Тестамент рівненської міщанки Феськи Кондрихи вражає кількістю помилок у полономовному тексті й доволі поганою каліграфією письма [41, арк. 156–156 зв.]. Акт був оформлений писарем Данилом Яцуркевичем без точної дати, відомі тільки місяць і рік – січень 1694 р. Вживання ним численних українізмів у польському тексті, а точніше – транскрибування українських слів польськими літерами, свідчить про погане знання польської мови, яку він, мабуть, спеціально не вивчав.

У деяких тестаментах католиків присутні вставлені в текст латинською мовою сентенції зі Святого письма, різні юридичні терміни, інформація про підпис тестатора (*manu propria*) і місце печатки (*locus sigilli*).

Наукова новизна: вперше здійснено структурний аналіз текстів неопублікованих 170-ти тестаментів мешканців міст Волині, вписаних до волинських міських і гродських книг кінця XVI–XVII ст., та розкрито деякі мовні особливості письма цих актів. Вони можуть становити предмет зацікавленнь для дослідників історії фунеральної культури, історії права, дипломатики, палеографії тощо.

Висновки. Таким чином, формуляр волинських тестаментів містить усі основні клаузули, характерні для такого типу документів ранньомодерного часу. Тож щодо структури вони майже не відрізняються від усталеного раніше в Короні Польській і Великому князівстві Литовському формуляра, за винятком вступних формул, коли іноді оминались інвокація й аренга, а також прикінцевих. Складніший формуляр мали тестаменти жителів Олики, де була добре розвинутою міська канцелярія.

Очевидно, що більшість розпоряджень останньої волі виголошувались усно перед міськими урядниками і писарем, який надавав цим висловленням писемного характеру, вписуючи вербальну оповідь у канцелярський текстовий шаблон. Укладачі тестаментів записували усталені на той час формули, іноді привносили в них свої міркування з приводу обставин і причин смерті, подеколи – особисті рефлексії заповідача. Як правило, ця частина тестаменту залежала від компетенції і навичок писаря, аніж волі тестатора, і мала суто формальний характер. Типові кліше, вироблені в тогочасних канцеляріях, залишалися чинними до початку XVIII ст. У той же час порівняльний аналіз волинських міщанських тестаментів засвідчує наявність у них емоційної риторики, діалогів, іноді – докладного опису майна, що не було притаманне тестаментом західних регіонів Речі Посполитої, які мали формалізований характер і наслідували новітні європейські традиції укладання цих актів. Мовний аналіз тес-

таментів волинських городян демонструє наявність численних українізмів у польськомовних текстах, що потребує подальших досліджень мовознавців.

Список використаних джерел та літератури

1. Biłous N. Testamenty mieszkańców miast Wołynia od końca XVI – do początku XVIII wieku. Katalog. Warszawa: SEMPER, 2017. 134 s.
2. Jawor G. Stałe formuły w testamentach polskich // Rozprawy Komisji Językowej. 1981. T. 12.
3. Sowina U. Najstarsze sieradzkie testamenty mieszczańskie z początku XVI w. Analiza źródłoznawcza // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. Warszawa, 1991. T. 39, nr 1. S. 3–25.
4. Żmigrodzka B. Testament jako gatunek tekstu. Katowice, 1997. 105 s.
5. Kość J. Konwencje tekstu testamentowego w średniowiecznych relacjach sądowych // Poznańskie studia polonistyczne. Seria językoznawcza. T. XVI (XXXVI). S. 99–109. DOI: <https://doi.org/10.14746/pspsj.2010.16.10>
6. Вінниченко О. Шляхетські заповіти в реляційних книгах Львівського та Перемишльського ґродських судів першої половини XVIII ст. як історичне джерело: дис. ... канд. іст. наук. Львівський ун-т, 2009.
7. Вінниченко О. Структура та формуляр тестаментів львівських вірмен XVII – першої половини XVIII ст. // Кризь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди його 80-річчя. Львів, 2012. С. 449–467.
8. Барловська А. Духівниці як культурно-історичні пам'ятки XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. 1998. № 1. С. 54–59.
9. Кривошея О. Духовні заповіти козацької старшини як історичне джерело // Наукові записки НДІУ. Київ, 2007. Т. 16. С. 369–374.
10. Кривошея І., Кривошея І. Тестаменти козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII ст. як джерело історії повсякдення // Український історичний журнал. 2019. № 5. С. 147–165. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2019.05.147>
11. Докладний огляд зарубіжної та української історіографії представлений у: Білоус Н. Фунеральна культура ранньомодерного українського соціуму: історіографія проблеми // Історіографічні дослідження в Україні. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2019. Вип. 30. С. 213–243.
12. Adamska A. «Stąd do wieczności». Testament w perspektywie piśmienności pragmatycznej na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. Rok LXI. Warszawa, 2013, nr 2. S. 185–200.
13. Zielecka W. Prawo i praktyka testowania w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII wieku // Czasopismo Prawno-Historyczne. 2009. T. LXI. Zeszyt 1. S. 65–111.
14. Tytuły prawa majdeburskiego do Porządku i do Artykułów, pierwiej po polsku wydanych, w sprawach tego czasu nawięcej kłopotanych z tegoż prawa majdeburskiego przydane / wyd. K. Koranyj. Warszawa, 1954.
15. Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Rkps 262.

16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). Ф. 1237. Оп. 1. Спр. 1.
17. ЦДІАУК. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 8.
18. ЦДІАУК. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 1.
19. ЦДІАУК. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 18.
20. ЦДІАУК. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 20.
21. ЦДІАУК. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 6.
22. Alsop J. D. Religious Preambles in Early Modern English Wills as Formulae // *The Journal of Ecclesiastical History*. 1989. T. XL. P. 19–27. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0022046900035405>
23. Popiołek B. «Woli mojej ostatniej testament ten ...» Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku. Kraków, 2009. 315 s.
24. Гуревич А. Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии // *Одиссей. Человек в истории*. Москва, 1989. С. 114–135.
25. Aries E. Człowiek i śmierć / przełożyła E. Bąkowska. Warszawa, 1992. 612 s.
26. Цодикович В. К. Семантика иконографии Страшного Суда в русском искусстве 15–16 веков. Ульяновск, 1995. 297 с.
27. Бережная Л. Украинско-белорусская поэзия и драматургия XVII века о смерти и загробном мире // *Исследования по истории Украины и Белоруссии. Ukrainica et belorossica*. Т. 1. Москва, 1995. С. 31–48.
28. Berezhnaya Lilya. 'Sin, Fear, and Death in the Catholic and Orthodox Sermons in the XVIth –XVIIIth Century Polish-Lithuanian Commonwealth (An Attempt at Comparison) // *Etre Catholique – être Orthodox – être Protestant. Confessions et identités culturelles en Europe*. Edited by M. Derwich, M. Dmitriev, Wrocław: LARHCOR, 2003. P. 253–284.
29. Rusiecki M. Obraz śmierci w katechezie kościoła katolickiego w XVI–XVIII w. // *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci / pod red. H. Suchojada*. Warszawa, 2001. S. 287–302.
30. Вінниченко О. «Своя смерть»: річпосполитський шляхтич перед обличчям вічності (за ранньомодерними тестаментами) // *Повсякдення ранньомодерної України*. Т. 2: Світ речей та предметів. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2013. С. 272–295.
31. ЦДІАУК. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 41.
32. Biblioteka Kórnicka. Sygn. 01204.
33. ЦДІАУК. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 160.
34. ЦДІАУК. Ф. 32. Оп. 1. Спр. 1.
35. ЦДІАУК. Ф. 1237. Оп. 1. Спр. 1.
36. Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Rkps 262.
37. Biłous N. Zapisy mieszczan wołyńskich na rzecz dobroczynności i świętyń różnych wyznań w świetle testamentów z XVII wieku // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, Warszawa, 2020, 68 (2). S. 187–204. DOI: <https://doi.org/10.23858/KHKM68.2020.2.004>
38. ЦДІАУК. Ф. 1237. Оп. 1. Спр. 7.

39. Білоус Н. Конфлікти та їх поладження в родинах міщан Волині у світлі testamentів XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2020. Вип. 15–16. С. 128–142.

40. ЦДІАУК. Ф. 33. Оп. 1. Спр. 6.

41. Львівська наукова бібліотека ім. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 91. Спр. 44.

42. ЦДІАУК. Ф. 32. Оп. 1. Спр. 1.

43. ЦДІАУК. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 1.

44. ЦДІАУК. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 183.

45. Szende K. Testamenty i ustne oświadczenia woli. Oralność i piśmienność w procesie sporządzenia testamentów na Węgrzech w późnym średniowieczu // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. Warszawa, 2013. R. LXI, no 2. S. 223–238.

46. ЦДІАУК. Ф. 1237. Оп. 1. Спр. 4.

47. ЦДІАУК. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 23.

48. ЦДІАУК. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 18.

49. ЦДІАУК. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 103.

50. ЦДІАУК. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 31.

Nataliya Bilous,

Candidate of Historical Sciences (Ph.D in History),

Senior Researcher of Department of History

of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times

of Institute of History of Ukraine,

National Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-6416-0623

e-mail: bilousnat@ukr.net

Testaments of citizens of Volynian towns in late 16th and 17th centuries: structural analysis and language features

The purpose of the article is to analyze the structure (form) of testaments of Volynian citizens and to investigate some linguistic features of the writing of these private acts at the end of the 16th and 17th centuries. **Research methodology:** according to the interdisciplinary approach there were used the methods of diplomatic analysis, external and internal criticism of historical sources. **Scientific novelty:** for the first time it was committed a diplomatic analysis of the texts of unpublished 170 testaments of the inhabitants of Volynian towns from the town and castle books of the end of the 16th and 17th centuries, and revealed some linguistic features of the writing of these acts. **Conclusions.** The Volyn testament form contains all the main clauses characteristic of this type of documents of early modern times. As for the structure, they are almost indistinguishable from the form previously established in the Crown of Poland and the Grand Duchy of Lithuania, with the exception of introductory formulas, when sometimes invocation and arenga, as well

as final ones. The testaments of the inhabitants of Olyka, where the town chancellery was well developed, had a more complex form. It is obvious that most of the orders of the last will were pronounced orally before the city officials and the clerk, who gave these statements a written character, inscribing the verbal narrative in a text template. The testators wrote down the formulas established at that time, sometimes bringing in their own opinions about the circumstances and causes of death, as well as the personal reflections of the testator. Typical cliches, produced in the offices of that time, remained in force until the beginning of the 18th century. At the same time, a comparative analysis of Volynian urban wills shows the presence of emotional rhetoric, dialogues, and sometimes a detailed description of property, which was not typical of the testaments of the western regions of the Commonwealth, which were formalized and followed the latest European traditions of these acts. Linguistic analysis of the testaments of Volynian citizens shows the presence of numerous Ukrainian words in Polish-language texts.

Key words: testaments, testators, form, clauses, town chancellery, town dwellers, Volyn, 17th century.

*Стаття підготовлена 4 лютого 2021 року;
подана до друку 11 лютого 2021 року.*